

HRAD

(204) Středověké šlechtické sídlo – a zvláště hrad – patří již od dětství ke krajině našich snů. Ale představuje také složku skutečné krajiny dneška. Nejčastěji je to zřícenina jako Montségur, přinejlepším pak muzeum nebo cosi, co muzeum připomíná, jako Pierrefonds. V tom případě je však rozsáhle rekonstruován. Zkrátka hrad, i když je pravidelně udržován a neustále obýván jako londýnský White Tower, nemůže překonat staletí, aniž by se hluboce změnil. A aniž by změnil funkci: Tower se ostatně velmi brzy stal státním vězením, podobně jako Bastila.

Funkce vězení byla původně zcela vedlejší a bylo by omylem spojovat s hradem podzemní kobky a hladomorny. Hrad je především dům, rezidence aristokrata, již spolu se svou rodinou obývá muž, který je jejím pánem – *dominus*, a lidé tvořící jeho dům (*domus*) – příbuzní, úředníci, stálí hosté, služebnictvo. Nezbytně to tedy musí být rozlehlý příbytek; už to ho odlišuje od jiných lidských obydlí. Ale navíc má i úlohu symbolu: má zhmotnit, zviditelnit místo a postavení toho, kdo jej obývá, svého pána. Dosahuje toho svými rozměry, ale i polohou, zpravidla vyvýšenou, dominantní, a tím, že vystavuje na odiv svou sílu vyjádřenou opevněním, věžemi, branami a cimbuřím.

Tento příbytek je totiž chráněn. V dobách plných násilí je bezpečí jedním z privilegií, která obyvatel hradu vyžaduje pro sebe a svou domácnost. Ale hrad je i aktivní: blahobyť, moc a dokonce i bezpečnost jeho pána spočívají v kontrole, kterou vykonává nad více či méně rozlehlým územím, nad větším či menším počtem lidí. Hrad je tedy zároveň centrem panství, jehož úroda se skladuje v hradních zdech, a sídlem moci opravňující ovládat druhé, přinutit je k službě, udržovat mezi nimi pořádek a vykonávat soudní pravomoc.

Středověk trvá celé tisíciletí. Hrad se neobjevuje hned a v průběhu staletí se mohl měnit. Nesmíme si představovat, že první hrady byly vybaveny padacím mostem a podsebitím. Po dlouhou dobu si zachovávalo významné postavení dřevo spolu s hlínou. Středověký člověk, velký přemístovatel země, vyhloubil v půdě příkop, aby navrší zeminu na hradby, umělá návrší či vyvýšené plošiny.

Hrady se tedy vyznačují rozmanitostí, vyplývající rovněž z nejasného vymezení aristokracie, hierarchicky uspořádané, jejíž krajní body jsou si velmi vzdáleny. Jsou tedy hrady a hrady: sídlo drobného vesnického šlechtice není sídlem vladaře. Také místní zdroje a zeměpisná poloha přispívají k rozdílům. Polské a pruské hrady, postavené v krajině s nedostatkem kamene, jsou z cihel. Ve Vogézách stavitelé využili přirozených obranných prvků nabízených přírodou; hrad zde nemá stejný půdorys jako na alsaských pláních.

Před vznikem hradů

Není jisté, můžeme-li v raném středověku mluvit o hradech. Anály a kroniky nazývají opevněná místa *castella*, *castra*, *oppida*, *munitiones*, *roccae*, *petrae*, *speluncae*. Ale jedná se buď o města, která si zachovala pozdně římské hradby, nebo o venkovské pevnosti, řídké a nejasně definované. Sídelní funkce dosud není spojena s opevněním.

V nejednom městě můžeme v merovejském období ještě nalézt pretorium, obydlí císařského správce. V Paříži tž „palác“, který hostil císaře Juliána, sloužil bezpochyby jako rezidence Chlodvíkovým nástupcům. O těchto stavbách však víme jen málo. (205)

Pro neklidná staletí raného středověku nebylo opevnění ničím neznámým, dokonce i mimo města. Ale tato opevněná místa mají spíše rysy útočišť než hradů. Takto je charakterizuje Gabriel Fournier: obrana je zajišťována převážně přírodními podmínkami jako v Carlatu, ležícím na bazaltové plošině obklopené vysokými skalami. Někdy je výběžek náhorní plošiny oddělen příkopem a hliněným náspem, bránícím v přístupu (jako v Escorailles) a nacházíme zde tedy topografii odpovídající ostrožným hradištím z doby bronzové a železné; ostatně není žádnou vzácností, že se rané středověká pevnost nachází na stejném místě jako protohistorická *oppidum*. Značná rozloha těchto hradišť, posazených na vyvýšených plošinách, předpokládá početnou posádku, či spíše značné množství obyvatel, ať už trvalých nebo dočasných. Na jihu Francie vznikla z těchto oppid, znovu obydlených v raném středověku jako Saint-Blaise nad jezerem Berre, stálá sídla. Ale jiná podobně položená místa, v muslimy ovládané části Pyrenejského poloostrova zvaná *hisn* (plurál *husun*), sloužila především jako útočiště. Ležela v horách, stranou od obdělávané půdy a nabízela obyvatelům okolních vsí rozsáhlý volný prostor, kde bylo možné shromáždit stáda a postavit stany. Jedinými stavbami tu byly jednoduchá zeď a rozlehlá cisterna. Nicméně tato místa mohla přilákat trvalé obyvatele, například do druhé linie opevnění, a zdá se, že někdy tvořila opěrné body chalífovy či královské správy. Přesto jsou velmi vzdálena soukromému hradu a je významné, že pokaždé, když byl *hisn* po reconquistě obsazen křesťanským pánem, mělo to za následek zmenšení bráněného prostoru a zároveň stavbu budov a účinnějších opevnění.

Ve franckém království a karolinské říši se sídla aristokracie nacházela na venkově – dokonce i králové dávali přednost svým venkovským rezidencím – uprostřed statků, jejichž produkty, a to nejen úroda, nýbrž i řemeslné výrobky, textil, nástroje, zbraně, byly nezbytné pro výživu, vybavení a způsob života pána a jeho družiny. Dvorec (*curtis*) byl rozlehlý jako výšinná hradiště, zahrnoval však celý soubor staveb sloužících jako obydlí a hospodářské budovy. Císařský fiskus v Annappes, v centru několika panství, se v 9. století skládal z kamenného paláce obklopeného galerií a ze sedmnácti dřevěných domů, nepočítáme-li vedlejší budovy, stáje, sýpky a sklady. Můžeme se domnívat, že dvorec byl nejčastěji obehnán vysokou palisádou tvořící opevnění. Druhé opevnění stejného typu chránilo zahrady, sady, nejpečlivěji obhospodařovanou půdu a vymezovalo

pomerium nebo *curticulu*. Rekonstrukce sídla v Charavines v departementu Isère, odkrytého výzkumy pod jezerní hladinou, může poskytnout docela dobrý obraz toho, čím byl malý dvorec, a to i přesto, že jde o komplex poměrně pozdní, z počátku 11. století. V pravoúhlém okrsku chráněném palisádou z kůlů a prken se nacházejí tři dřevěné stavby s doškovými střechami obklopené ochozy a přístavky. Jsou patrové nebo mají podkroví a velké ohniště uprostřed. Tyto stavby jsou obydlími, v nichž je občas chován i dobytek a odehrávají se nejrůznější domácí, zemědělské či řemeslné činnosti. Na dvoře se nacházejí pece.

(206) Jednou z mála staveb zasluhujících si již tehdy název hradu je *castrum* Andone, které bylo v 10. století sídlem hraběte z Angoulême. Spojují se v něm charakter sídelní, představovaný několika kamennými stavbami s dřevěnými přístavky, krby, skladišti a sýpkami, a charakter obranný, protože sídlo na vyvýšeném místě je chráněno opravenou a doplněnou antickou hradbou; jeho značně omezené rozměry (60 × 40 m) odpovídají velikosti hradu. Sídlo hraběte je nezbytně rovněž sídlem územní správy, ale Andone zůstává výjimkou: raný středověk zkrátka ještě není časem hradů.

První hrady

Kolem roku 1000 – krátce před ním nebo krátce po něm – došlo na Západě k hluboké politické a sociální proměně, která je někdy nazývána revolucí, „revolucí roku 1000“. Staré struktury veřejné správy, zděděné z antiky, oživené Karlem Velikým a už dlouho podrývané, se nakonec zhroutily, aby udělaly místo novému, feudálnímu režimu. Feudální řád navzdory násilnostem a soukromým válkám neznamena zmatek, nýbrž snahu nastolit nový pořádek, založený na mezilidských vztazích, na kolektivní solidaritě a na přizpůsobení moci omezenému teritoriu, někdy velmi malému. Tato základní organizační buňka, nevelká, ale živá a možná jediná efektivní a účinná, se nejčastěji nazývá kastelánie. Je organizována kolem hradu, který snad kdysi byl veřejným majetkem, záhy však přešel do soukromých rukou a představuje sídlo skutečné moci. V 10. a 11. století vzrůstá počet opevněných sídel nových pánů pozemků i lidí. Itálie a Francie se kolem roku 1000 pokrývají „bílým pláštěm kostelů“ a ježí se věžemi a hrady.

„Byl hrdý jako hrad na pahorku (*chastel sur motte*)“: hrady na uměle navršených pahorcích zvaných *motte* se objevily v době „feudální revoluce“ a velice rychle se staly zhmotněním a znakem nové moci. Jejich pozůstatky odhalené výzkumem či zachycené na starých fotografiích se dají počítat na tisíce. Po dlouhou dobu ukazoval podobu hradu na *motte* jediný doklad, zato však velmi výmluvný. Tapiserie z Bayeux, z 11. století, zobrazuje tři bretonské hrady, Dol, Dinant a Rennes, takřka shodným způsobem: věž na pahorku, chráněná na vrcholu palisádou a u základny pahorku příkopem, který překračuje lehký můstek. Obraz až do nejmenších detailů (kůlů podpírajících můstek) odpovídá tomu, co popisují středověké texty a co dnes odhalují archeologické výzkumy. Archeologové sice zaznamenali velký počet pahorků *motte*, ale prozkoumali jich jen nevelké množství: dřevěné konstrukce zanechávají přinejlepším jen nepatrné stopy.

Téměř na všech lokalitách provázejí *motte* různé typy opevnění, často přibližně kruhového tvaru. Právě v těchto „hospodářských dvorech“ archeologové učinili nejmohutnější objevy: v Grimbosqu v Calvadosu, kde dva hospodářské dvory lemují *motte* po obou stranách, odkryli v jednom z nich zbytky několika staveb z kamene a ze dřeva, věž, kapli a kuchyni. V Châtelard de Chirens v departementu Isère odkryly výzkumy v hospodářském dvoře kůlové jamky po dřevěných stavebách.

Na základě těchto obrazových, textových nebo archeologických svědectví můžeme nabídnout několik charakteristických rysů hradu na *motte*, které stojí za definici: je to dřevěná věž vztyčená na umělém okrouhlém pahorku tvaru komolého kužele (tj. *motte*). Pahorek s věží obklopuje rozlehlejší areál, zahrnující jedno či dvě zemní opevnění, která ohraničují hospodářský dvůr a tvoří vnější hradbu; anglicky se tento typ hradu nazývá *motte and bailey castle*. Zdá se, že hrady na *motte* odpovídají období vrcholného rozvoje feudálního zřízení na Západě v 11. a 12. století.

Můžeme si klást otázku, zda existuje (je jisté, že v minulosti existoval) alespoň jeden známý a prozkoumaný hrad, mající všechny tyto charakteristické rysy. Domnívat se, že hrad na *motte* předchází kamennému hradu, by bylo omylem. Oba typy existovaly po určitou dobu současně, i když první z nich je zpočátku mnohem běžnější než druhý a začíná mizet ve chvíli, kdy kamenný hrad (který je možná jen jeho verzí z trvanlivého materiálu) začíná převládat.

Častěji než se stopami po dřevěné věži se archeologové setkávají se zbytky kamenné konstrukce, jako u několika *motte* zkoumaných v Lubéronu. Někde tyto konstrukce dosud stojí, například věž v Ratières, v Montmirailu a v Albonu v oblasti Drôme, proslulý donjon v Gisorsu v oblasti Vexinu nebo Caesarova věž v Provins. Ve Villars-lès-Dombes zakryla vysoká *motte* románský kostelík, aby byla posléze korunována okrouhlou cihlovou věží. V tomto případě se můžeme domnívat, že věži předcházela dřevěná konstrukce, ale tento poznatek nelze zevšeobecnit. Navršení pahorku provázelo stavbu věže z pevného materiálu v Ascot Doilly či ve Farnhamu v Anglii; v posledně jmenované lokalitě byla podobně jako v Provins základna *motte* v dalším období upravena a překryta kamennou zdí vyšší než nasypávaný pahorek.

Od jedné *motte* k druhé se může změnit všechno, tvar i rozměry, i když většina těchto pahorků nepřekračuje výšku 5 metrů a jejich průměr u základny představuje zhruba dvojnásobek výšky. Některé jsou značně velké jako v Norwichi, kde se výška blíží dvanácti metrům a na rozsáhlou plošinu na vrcholu se směstnal celý hrad: donjon i hospodářský dvůr. Existují i docela maličké *motte*, které se zdají být pouze symbolické.

Pahorek má většinou tvar komolého kužele, ale existují i tvary pravoúhlé v podobě komolého jehlanu. Na jihu Francie, zejména v Gers, kde pravoúhlé tvary převažují, nebo v Dánsku se jedná o pozdní *motte*. V Alsasku jsou pravoúhlé *motte* často starší než okrouhlé.

Motte byla definována jako umělý pahorek, navázka nahromaděná lidskou rukou. Právě proto se objevuje ve všech oblastech s plochým terénem, jako

je Bresse (kde ji pojmenovali *poype*). Její původ hledali ve zvětšení, v jakémisi nadměrném nárůstu zemního valu, jak dokládá lokalita Châtelard de Chirens v departementu Isère. Jiným možným vysvětlením bylo postupné zvyšování úrovně navážením zeminy z příkopů při jejich prohlubování nebo rozšiřování. Ale na jihu Francie a ve všech oblastech s výrazným krajinným reliéfem není motte tvořena navezenou zeminou, nýbrž je vymodelována z přirozeného pahorku. V oblasti Albi bylo napočítáno padesát pět motte, z toho třicet pět jsou přirozené útvary, dodatečně upravené. Vypadá to jako posedlost stavbou motte.

(208) Hrad v hornatých oblastech nicméně nemusely vždy odpovídat tomuto vzoru. Pierre Bonassie objevil v *Knize zázraků* u kláštera Sainte-Foy v Conques (první polovina 9. století) četné zmínky o jednom typu hradu zvaném *rocca*, „v němž skalnatá spodní část a postavená horní část tvoří jedno tělo.“ Je skutečně třeba věnovat příslušný prostor horským opevněním, jejichž počátky jsou mnohdy skromné, mají podobu jediné věže jako na výšinách Languedoku, ale jejichž potomstvo na jih od Francouzského středohoří, v Pyrenejích a ve Španělsku je neobyčejně hojné. Nová okcitánská literatura je nazývá „citadely závratí“.

Motte a věž, která je na ní vystavěna, jsou příliš těsné, aby mohly tvořit celý hrad, který zahrnuje rovněž jednu nebo více linií opevnění, většinou z hlíny a dřeva, pod jejichž ochranou vyrůstají obydlí a užitkové stavby. Ale poloha motte v rámci areálu může být různá: na nejexponovanějším místě (*motte-barrage*) – tento typ je považován za nejstarší – nebo naopak na nejchráněnějším místě či uprostřed hradu (*motte-réduit*). Navíc se stává, že v rámci jednoho hradu je několik motte: proslulý hrad Puiset, na který dvakrát útočil Ludvík VI. Tlustý, obsahoval dvě, jednu v popředí hradby hospodářského dvora, druhou uprostřed.

Roli a funkci hradu na motte nelze oddělit od chronologie a počtu těchto staveb. I když se leckdo snažil posunovat datum vzniku motte stále dál do minulosti a spojovat je s normanskými invazemi, zdá se obtížné datovat nejstarší z nich před 11. století, nanejvýš do poslední čtvrtiny 10. století. První zmínky o útvarech výslovně označovaných jako motte (nebo *donjon*, původně byl smysl obou pojmů shodný: *motta sive dongio*) se v každém případě objevují teprve v textech z druhé čtvrtiny 11. století. Jejich vazba na feudální společnost je evidentní.

Právo budovat opevnění spojené s nařizovací pravomocí, tzv. banem, je právem veřejným, regálem. Ale ať byl hrad postaven bez souhlasu vládce na rodinných pozemcích kastelána, nebo jeho pána pověřila stavbou příslušná autorita, skutečností je, že držitel hradu si uzurpoval „ban“ (a s ním právo vyšetřovat a soudit přečiny). Michel Bur ukázal, že počáteční období feudalismu znamená revoluci ve vztahu k předchozímu režimu a hrad – zvláště hrad na motte – je jejím nástrojem, zakořeňuje totiž moc v půdě. Právě kolem hradu krouží vasalové – všechna léna francouzského království podléhají věži Louvru. Z hradu také vychází autorita ovládající venkovany. Je tedy poměrně přirozené, že motte, topografický prvek stabilnější než stavby, se stala symbolem moci. Na motte opuštěné kvůli novému hradu pán často i nadále vykonával soudní pravomoc. Tím se vysvětluje, proč šlechtici z jihu tak náruživě upravovali pahorky do tvaru motte.

Počet hradů typu motte nás však vede k rozlišování a poměrování důležitosti, již lze tomuto typu hradu připisovat. Neboť hradů typu motte je nesmírné množství: více než sedm set v Anglii a Walesu, devadesát v oblasti Charente, dvě stě padesát v Normandii, osmdesát v oblasti Isère; jejich síť se zdá mnohem hustší než síť kastelání. V Normandii a v Anglii počet hradů narůstal v souvislosti s úpadkem královské moci za krále Štěpána (1135–1154). Jinde se síť hradů mohla jevit jako momentálně nezbytná pro obranu nově dobytých území, jak tomu bylo v okolí Saosnes dobytém pány z Bellême, kde velký val (tzv. Robertovy příkopy) spojoval řetězec motte, vytvářejících jakousi hraniční hradbu připomínající římský *limes*. Existují tedy hradby dočasné. Setkáváme se také s několika generacemi hradů: první odpovídá době „vzbouření aristokracie“ na konci 10. či na počátku 11. století. Hradby druhé generace, nazývané *castelnaux* nebo *chateaufefs*, které zanechaly množství stop v místních pojmenováních, jsou stavěny buď příslušníky mladších rodových větví, nebo nově příchozími, kteří se pustili do dobrodružství stavby v okamžiku, kdy kolem roku 1100 byla vládnoucí moc v nejhlubším úpadku. Nakonec musíme připustit, že hrad na motte nemusí být nutně spojen s kastelání a že mohl tvořit rezidenci drobných šlechtických rodů, bohatých na pozemky, ale bez práv, která přinášel ban. Hrad na motte není v žádném případě omezen na provincie, v nichž se feudální zřízení realizovalo v plném rozsahu; v Akvitánii jsou motte neméně početné a nevznikly teprve v pozdním období.

Mnohé motte, už dávno opuštěné, leží dnes na osamělých místech, ačkoliv v některých případech zjišťujeme, že se v jejich blízkosti až do doby poměrně nedávné konaly trhy. Je možné, že zpočátku mohl hrad, sídlo bojovníka snažícího se prosadit svou nadvládou, působit především odstrašujícím dojmem. Velmi brzy však začal obyvatele přitahovat. Svědectvím toho jsou místní názvy: Château-Chalon, Château-Chinon, Château-Gaillard, Château-L'Évêque, Château-Landon, Château-Thierry, opakovaně Châtel, Castelfranc, Casteljaloux atd., dvacítky Castelnau a na třicet Châteaufeuf. Spojení mezi hradem a vesnickým osídlením mělo různé formy: nejlépe definované je tzv. *castrum populatum*, které se „skládalo z panského sídla a příbytků rolníků uzavřených v jednom opevnění“ (G. Fournier). Bylo velmi časté na okrajích Francouzského středohoří a ve Středomoří, zejména v Itálii. Hrad v tomto *castru* je většinou velmi skromný, nezřídka redukován jen na obytnou věž. „Městské hradby“ na Západě jsou významnější a často se jedná o hradby na motte; nejsou vždy součástí nového sídla, ale spíše lokality svým způsobem „obnovené“, jež se začala rozvíjet.

Ve všech případech je důsledkem přitažlivosti hradu koncentrace venkovského obyvatelstva na úkor starších aglomerací, menších a rozptýlenějších. Tento jev je všeobecný nebo alespoň ve značném měřítku přítomný na celém Západě a k přeskupování dochází i bez přítomnosti hradu, ale nikoli bez přítomnosti feudálního pána. Zdroj směřování ke koncentraci obyvatelstva, která provází, přinejmenším časově, nastolení feudálního režimu, bezpochyby nemůžeme hledat ani v nátlaku, ani v obavách z války či nepřátelského vpádu (např.

Japonska). Stavba opevnění patřila zprvu mezi královská práva, rychle však přešla z panovníka na představitele vysoké šlechty s velkým pozemkovým majetkem, na vévody a hrabata. Ani ti si však nedokázali toto právo udržet: jejich kastejáni si přivlastnili hrady současně s pravomocí banu. Nárůst počtu hradů stejně jako diference feudální společnosti vyvrcholily koncem 12. století. Později se drobní feudálové, venkovští šlechtici, pokoušeli uvést tento proces znovu do chodu, bylo však již pozdě. Knížata a králové byli na nejlepší cestě k obnovení své autority. Prosadili své právo kontrolovat počet opevněných míst. Drobní šlechtici se museli spokojit prostým opevněným sídlem a navíc byli donuceni (218) „odevzdat“ ho vládci, aby ho pak přijali nazpět jako léno. V 15. století se hrady přestávají stavět a o údržbu těch, které již stojí, se příliš nedbá: hradní dobrodružství je u konce.

JEAN-MARIE PESEZ

ODKAZY

Feudalismus – Panství – Rytířství – Šlechta – Válka a křížová výprava

ORIENTAČNÍ BIBLIOGRAFIE

- BUR, MICHEL (ed.), *La Maison forte au Moyen Âge*. Paris, 1986.
 CHALMIN-SIROT, ÉLISABETH, *Le Château d'Annecy*. Lyon, 1990.
 CHASTEL, ANDRÉ (ed.), *L'Église et le château. X^e–XVIIIe siècle*. Bordeaux, 1988.
Châteaux et peuplements de l'Europe occidentale du Xe au XVIIIe siècle. Auch, 1980.
 CHÂTELAIN, ANDRÉ, *Châteaux et guerriers de la France au Moyen Âge. Sv. II, Évolution architecturale et essai d'une typologie*. Strassbourg, 1981.
 COMBA, RINALDO – SETTIA, ALDO (ed.), *Castelli, storia e archeologia*. Torino, 1984.
 ENLART, CAMILLE, *Manuel d'archéologie française*. 2. část, sv. II, *Architecture militaire et navale*. 2. vyd. připravil Jean Verrier. Paris, 1932.
 FINÓ, JOSÉ FEDERICO, *Forteresses de la France médiévale. Construction, attaque, défense* [1960], fr. překlad. Paris, 1977.
 FOURNIER, GABRIEL, *Le Château dans la France Médiévale*. Paris, 1978.
 MAURICI, FERDINANDO, *Castelli medievali in Sicilia. Dai bizantini ai normanni*. Palermo, 1992.
 MESQUI, JEAN, *Châteaux et enceintes de la France médiévale. De la défense à la résidence*. 2 sv., Paris, 1991–1993.
 POISSON, JEAN-MICHEL (ed.), *Le Château médiéval, forteresse habitée (XIe–XVIe siècle)*. Paris, 1992.
 RENOUX, ANNIE (ed.), *Palais royaux et princiers au Moyen Âge*. Le Mans, 1996.
 RITTER, RAYMOND, *Châteaux, donjons et places fortes, l'architecture militaire française*. Paris, 1953.
- DURDÍK, TOMÁŠ, *České hrady*. Praha, 1984. 2. vydání (CD ROM). Praha, 2000.
 TÝŽ, *Hrady kastelového typu 13. století ve střední Evropě*. Praha, 1998.
 MENCLOVÁ, DOBROSLAVA, *České hrady* (2. vyd.). Praha, 1976.

HŘÍCH

Mužové a ženy středověku jako by byli ovládáni hříchem. Pojetí času, uspořádání prostoru, antropologie, pojem vědění, idea práce, vztah k Bohu, vytváření sociálních vazeb, rituální praktiky, veškerý život středověkého člověka i jeho pohled na svět se točí kolem přítomnosti hříchu. (219)

Čas dějin je členěný hříchem: před Adamovým pádem a po něm, před příchodem Krista a po něm, před Posledním soudem a po něm. Fáze historie lidstva následují jedna po druhé v souladu s klíčovými událostmi historie hříchu: přestoupení Božího příkazu, jehož se dopustili Adam a Eva, znamená přechod z původního stavu dokonalosti k údělu ovládanému přítomností hříchu; Kristovo Vtělení zahajuje proces spásy, vysvobození z hříchu; konec časů znamená definitivní odsouzení hříšníků a věčnou slávu těch, kdo nezhřešili. Individuální čas probíhá uvnitř tohoto historického času a začíná vinou, když člověk na sebe v okamžiku zrození bere dědičný hřích; pokračuje po křtu, kdy člověk osvobozený od prvotního hříchu získává schopnost bojovat proti nesčetným hříchům, které ho obklopují; a končí fyzickou smrtí, kdy vzhledem k prohřeškům, jichž se dopustil, bude navěky odsouzen či spasen. Čas členěný hříchem, který ubíhá ve vlastních světech definovaných a organizovaných hříchem: pozemský ráj, kde hřích nemá místo; země, která je jím naopak zaplavena a kde je třeba vybudovat oddělené a chráněné místo k pokání (klášter); onen svět, rozčleněný na různé prostory (ráj, peklo, očistec, limby) podle typu a intenzity hříchů.

Hřích rovněž stojí na počátku série individuálních i kolektivních rituálů – křtu, zpovědi, půstu, tělesného trestu, modlitby, pouti –, zavedených s jasným záměrem omezit moc a šíření hříchu na světě. Kromě toho vládne hřích celé síti vztahů, v nichž se středověký člověk pohybuje a jež si vytváří. Bůh, k němuž se tento člověk obrací, je božstvem zjevujícím se, aby zakazovalo, trestalo, ale i odpouštělo hříchy; ďábel, před nímž člověk prchá, je démon, který ho pokouší a vábí, aby ho svedl k hříchu; společnost, k níž člověk patří, je v první řadě společenstvím hříšníků. Zdá se mu, že život společnosti je na všech úrovních a ve všech svých mechanismech ovládan svazkem solidarity spoluvníků, na níž je založen: vztahy mezi mužem a ženou ovládá chlípnost, výkon moci přináší ctižádost a marnivost, ekonomické aktivity se mění v lakomství, systém podřízenosti zasévá závist.

Přejdeme od kolektivu k jednotlivci. Hřích determinuje dynamiku vztahu mezi duší a tělem, tvořícími „středověkou osobnost“: poté co byla původní harmonická dokonalost jejich vztahu rozbita hříchem, žijí duše a tělo pospolu v jediné